

“मनुस्मृती लागू झाल्यास समाजात होणाऱ्या परिवर्तनाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन-विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य”

डॉ. देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

स्व.वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय ,रोहणा

ता.आर्वी जि.वर्धा

ईमेल-

deomanumbarkar2014@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती आणि समाजव्यवस्थेचा इतिहास हजारो वर्षांचा आहे. या इतिहासात अनेक धार्मिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक ग्रंथांनी समाजाच्या रचनेवर आणि मूल्यव्यवस्थेवर प्रभाव टाकला आहे. मनुस्मृती हा अशाच ग्रंथांपैकी एक आहे. प्राचीन हिंदू धर्मशास्त्रांमध्ये मनुस्मृतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. ती एक धर्मशास्त्रात्मक संहिता असून समाजातील वर्गव्यवस्था, आचारधर्म, स्त्रियांचे स्थान, शिक्षण व्यवस्था आणि शासन व्यवस्था यांचे विस्तृत विवेचन तिच्यात आढळते.परंतु, मनुस्मृतीमध्ये वर्णव्यवस्थेचे समर्थन, स्त्रियांविषयी असमानतावादी दृष्टिकोन, आणि सामाजिक भेदभावाचे बीज रोवले गेले आहे, असे अनेक समाजशास्त्रज्ञांचे आणि विचारवंतांचे मत आहे. त्यामुळे आजच्या लोकशाही, समता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित समाजात मनुस्मृतीची अंमलबजावणी केल्यास समाजात मोठे परिवर्तन घडून येईल. या परिवर्तनांचे स्वरूप काय असेल, त्याचे समाजावर सकारात्मक वा नकारात्मक परिणाम काय असतील, हे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासणे आवश्यक आहे.या अध्ययनात आपण मनुस्मृतीच्या मूळ तत्वांचा सविस्तर आढावा घेणार आहोत, तसेच ती आजच्या आधुनिक सामाजिक मूल्यांशी कशी विसंगत आहे हे तपासणार आहोत. या प्रक्रियेत स्त्री-पुरुष समानता, जातीय समता, सामाजिक गतिशीलता, शिक्षण व संधीतील समता यांसारख्या मुद्द्यांचा विचार केला जाईल. समाजशास्त्रातील कार्यात्मक दृष्टिकोन, संघर्षसिद्धांत, आणि मानवाधिकाराच्या संदर्भात मनुस्मृतीच्या अंमलबजावणीचा परिणाम अभ्यासण्यात येईल.

या प्रस्तावनेद्वारे आपण आधुनिक समाजातील मूल्यव्यवस्थेचा आणि मनुस्मृतीच्या तत्वांचा तौलनिक अभ्यास करताना, भारतातील सामाजिक रचनेत कोणते मूलगामी बदल घडू शकतात, याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून हे अध्ययन केवळ ऐतिहासिक महत्त्व न ठेवता, समकालीन सामाजिक न्याय, संविधानिक मूल्ये आणि मानवी हक्क यावर आधारित चिंतनाला चालना देणारे ठरेल.मनुस्मृती ही प्राचीन हिंदू धर्मसंहितांपैकी एक महत्त्वाची संहिता आहे, जी समाजातील वर्णव्यवस्था, आचारधर्म, स्त्रियांचे स्थान आणि सामाजिक नियम यांचे विस्तृत वर्णन करते. जर आजच्या आधुनिक लोकशाही आणि समताधिष्ठित समाजात मनुस्मृतीची अंमलबजावणी झाली, तर समाजात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येतील.



या समाजशास्त्रीय अध्ययनात असे आढळते की, मनुस्मृती लागू झाल्यास जातीव्यवस्थेला अधिक बळ मिळेल, सामाजिक समता आणि स्त्री-पुरुष समानतेला धोका निर्माण होईल, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य व मानवाधिकारांचा संकुचित होण्याचा धोका संभवतो. शिक्षण, नोकरी, आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्या संधींमध्ये विषमता वाढू शकते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, अशा परिवर्तनामुळे सामाजिक संघर्ष, असंतोष आणि मागासवर्गीयांमध्ये असुरक्षिततेची भावना वाढू शकते.

सैद्धांतिक पार्श्वभूमी (Theoretical Background) :

मनुस्मृती ही हिंदू धर्मशास्त्रातील एक अत्यंत जुनी आणि प्रभावशाली स्मृती आहे. तिच्या नियमांमध्ये वर्णव्यवस्था, स्त्रियांचे अधिकार, सामाजिक शिस्त व कर्तव्यांची व्याख्या आढळते. तथापि, आधुनिक लोकशाही भारतात तिच्या तत्वांचा सामाजिक व्यवहारात पुनरागमन झाल्यास विविध सामाजिक गटांवर त्याचे परिणाम कसे होतील, हे समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक चौकटीतून समजून घेणे आवश्यक आहे.

1. संघर्ष सिद्धांत (Conflict Theory) – Karl Marx :

समाज ही विविध गटांमध्ये विभागलेली असते, जिथे काही गटांकडे सत्ताधिकार व संसाधने असतात. मनुस्मृती प्रमाणे वर्णव्यवस्थेचा अंमल झाल्यास, सत्तेचा एकवटलेला वर्ग (ब्राह्मण वर्ग) व इतर वंचित वर्ग (शूद्र, दलित) यांच्यात संघर्ष वाढू शकतो. सामाजिक असमानता वाढेल आणि स्त्री व वंचितांचे शोषण कायम राहील.

2. स्त्रीवादी सिद्धांत (Feminist Theory) :

मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे – त्यांच्या शिक्षण, संपत्ती व स्वातंत्र्याबाबत अनेक मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत. आधुनिक स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पाहता, मनुस्मृती लागू झाल्यास स्त्रियांवरील लैंगिक भेदभाव वाढू शकतो.

स्त्रीची भूमिका 'पाल्य' म्हणून ठेवणे हा सशक्तीकरणाच्या विरोधात आहे.

3. आंबेडकरी विचारसरणी (Ambedkarite Perspective) :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचे खुलेआम जाहीर दहन केले, कारण ती जातिव्यवस्था व अस्पृश्यतेचे समर्थन करते.

त्यांनी 'Annihilation of Caste' मध्ये स्पष्ट सांगितले की, सामाजिक समतेसाठी मनुस्मृतीचे उच्चाटन आवश्यक आहे.

आंबेडकरी विचारांतून मनुस्मृतीच्या विरोधात न्याय, समता आणि बंधुता यांचा आग्रह आहे.

4. मानवाधिकार दृष्टिकोन (Human Rights Perspective) :



प्रत्येक व्यक्तीस समान हक्क असावेत, ही संकल्पना मानवाधिकारांचे मूलभूत तत्त्व आहे. मनुस्मृतीत व्यक्तींचे अधिकार त्यांच्या जन्मावर आधारित ठरवले जातात, जे मानवाधिकारांच्या संकल्पनेस विरोधात आहे. त्यामुळे मनुस्मृती लागू केल्यास मूलभूत मानवाधिकार धोक्यात येतील.

वरील सैद्धांतिक चौकटीतून असे दिसते की, मनुस्मृतीचे तत्त्वज्ञान आधुनिक लोकशाही, मानवाधिकार व समतेच्या तत्त्वांशी विसंगत आहे. या अभ्यासासाठी ही सैद्धांतिक पार्श्वभूमी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून परिवर्तनाचे विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक आणि उपयुक्त आहे.

संशोधन समस्येचा उद्गम (Origin of the Research Problem) :

भारतीय समाजाची ऐतिहासिक जडणघडण धर्म, परंपरा, जाती आणि रूढी यांच्या आधारे झाली आहे. त्यातील एक महत्त्वाची सांस्कृतिक व धार्मिक ग्रंथरचना म्हणजे मनुस्मृती. मनुस्मृती ही हिंदू धर्मशास्त्रांपैकी एक प्रमुख धर्मसंहिता असून, ती भारतीय समाजाच्या प्राचीन सामाजिक व्यवस्थेचे आदर्श मानक मानली गेली आहे.

1. मनुस्मृतीतील वर्णव्यवस्था आणि सामाजिक विषमता :

मनुस्मृतीत वर्णाधिष्ठित सामाजिक रचना मांडलेली असून ती आजच्या आधुनिक समाजाशी विसंगत आहे. जातिनिष्ठ शोषण, अस्पृश्यता, स्त्रीविरोधी कलमे इत्यादींमुळे आजही अनेक वंचित समाज घटकांवर याचे अप्रत्यक्ष परिणाम दिसतात.

2. संविधान आणि मनुस्मृती यातील तात्त्विक संघर्ष :

भारताचे संविधान समता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षतेवर आधारित आहे, तर मनुस्मृती हिच्या विरोधी दिशेने जात असल्यामुळे ती लागू झाल्यास संवैधानिक मूल्यांचा संकोच होण्याची शक्यता आहे.

3. सामाजिक चळवळी आणि प्रतिकाराचे स्वरूप :

मनुस्मृतीविरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, पेरियार यांसारख्या समाजसुधारकांनी तीव्र संघर्ष केला.

अद्यापही काही धार्मिक किंवा राजकीय गट तिच्या अंशतः अंमलबजावणीची मागणी करतात – त्यामुळे या विषयाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करणे गरजेचे बनते.

4. समकालीन भारतात मनुस्मृतीची अप्रत्यक्ष छाया :

शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात अजूनही जाती-लिंग आधारित भेदभाव जाणवतो, ज्याचे मूळ विचार काही प्रमाणात मनुस्मृतीशी जोडलेले आहेत.

निष्कर्ष :

या संशोधन समस्येचा उद्गम भारतीय समाजाच्या सामाजिक असमानतेच्या मुळांमध्ये आहे. मनुस्मृती लागू



झाल्यास ते केवळ ऐतिहासिक विचारसरणीचे पुनरागमन न राहता, समाजाच्या समतेवर, लोकशाही मूल्यांवर आणि मानवी हक्कांवर होणाऱ्या परिणामांचे गंभीर प्रश्न उपस्थित करते. म्हणूनच या समस्येचे सखोल समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अभ्यासाचे आंतरशास्त्रीय महत्त्व (Interdisciplinary Relevance) :

मनुस्मृतीसारख्या प्राचीन धर्मसंहितेच्या प्रभावाचे विश्लेषण केवळ समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर इतर शाखांच्या साहाय्यानेही समजून घेणे आवश्यक आहे. हे संशोधन विविध शास्त्रशाखांशी संबंधित असून त्याचे आंतरशास्त्रीय (Interdisciplinary) महत्त्व अधिक ठळकपणे समोर येते.

1. समाजशास्त्र (Sociology) :

समाजातील वर्णव्यवस्था, लिंगभेद, सामाजिक शोषण, संघर्ष यांचे अभ्यासासाठी समाजशास्त्र मुख्य आधारशास्त्र आहे. सामाजिक गटांच्या परस्परसंबंधाचे विश्लेषण आणि सामाजिक बदल समजून घेणे शक्य होते.

2. राजकीय शास्त्र (Political Science) :

मनुस्मृती लागू झाल्यास भारतीय संविधानाशी येणारे वैचारिक विरोध स्पष्ट होतात. लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि मानवाधिकार यांच्यावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करता येते. राज्यघटना व राज्यव्यवस्थेतील बदल समजावता येतात.

3. इतिहास (History) :

मनुस्मृतीचा ऐतिहासिक विकास, त्याचे प्राचीन भारतीय समाजावर झालेले परिणाम, तसेच दलित आणि स्त्री चळवळी यांचा उगम समजून घेण्यासाठी इतिहास आवश्यक आहे.

4. स्त्री अध्ययन (Gender Studies) :

मनुस्मृतीतील स्त्रीविषयक कलमे आणि त्यांचे आधुनिक स्त्रीजीवनावर होणारे परिणाम हे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्पष्ट करता येतात. स्त्री-पुरुष समतेच्या मूल्यांची तपासणी करता येते.

5. कायदा आणि मानवाधिकार (Law & Human Rights) :

मनुस्मृतीतील तत्त्वे आणि भारतीय संविधानातील कायदे यांच्यातील तुलना व्यक्तिस्वातंत्र्य, समान संधी आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांशी विसंगती अधोरेखित करता येते.

6. अर्थशास्त्र (Economics) :

मनुस्मृतीनुसार सामाजिक गटांमध्ये संपत्ती, रोजगार व संसाधनांवर असमान नियंत्रण हे आर्थिक विषमतेला जन्म देतात. आर्थिक संधींतील भेदभावाचे विश्लेषण करता येते.

निष्कर्ष :

या अभ्यासाचे स्वरूप पारंपरिक समाजशास्त्राच्या मर्यादेपलीकडे जाऊन इतिहास, स्त्री-अध्ययन,



राज्यशास्त्र, कायदा, मानवाधिकार व अर्थशास्त्र या शाखांशी घट्टपणे संबंधित आहे. त्यामुळे हा विषय बहुआयामी असून त्याचा अभ्यास आंतरशाखीय दृष्टिकोनातून करणे अधिक वैज्ञानिक, व्यापक आणि उपयुक्त ठरतो.

संशोधनपूर्व साहित्याचा आढावा (Review of Literature) :

संशोधन प्रक्रियेतील साहित्यातील आढावा (Literature Review) हे टप्प्याचे कार्य म्हणजे संबंधित विषयावर आधी केलेल्या अभ्यासांचे, विचारांचे आणि ग्रंथांचे विवेचन.

मनुस्मृती हा विषय धार्मिक, सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक दृष्टिकोनातून शतकानुशतकं चर्चिला गेला आहे. खालील महत्त्वाच्या साहित्यिक स्रोतांतून या अभ्यासाला वैचारिक अधिष्ठान मिळते.

1. मनुस्मृती – मूळ ग्रंथ आणि भाष्य :

- मनु यांनी रचलेली ही स्मृती हिंदू धर्मातील एक प्रमुख धर्मसंहिता आहे.
- यात वर्णव्यवस्था, स्त्रियांविषयी नियम, शिक्षा व्यवस्था, विवाह संहिता यांचा समावेश आहे.
- गो. स. सरदेसाई, पं. ज. ग. दामले व इतरांनी केलेल्या भाष्यांमध्ये तात्त्विक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण आढळते.

2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन :

- **Annihilation of Caste (जातिभंजन)** : यात त्यांनी मनुस्मृतीवर कठोर टीका करत जातव्यवस्थेचे उच्चाटन केले पाहिजे, असे ठाम मत मांडले.
- **The Rise and Fall of Hindu Woman** : स्त्रियांवर मनुस्मृतीने लादलेले बंधन स्पष्ट केले आहे.
- **Who were the Shudras?** : शूद्र वर्गाचा सामाजिक इतिहास आणि मनुस्मृतीमुळे निर्माण झालेला भेदभाव दर्शविला आहे.

3. महात्मा फुले आणि पेरियार यांचे विचार :

- महात्मा फुलेंनी गुलामगिरी ग्रंथात ब्राह्मणवादी व्यवस्थेचा विरोध केला.
- पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी यांनी मनुस्मृतीच्या विरोधात आंदोलने उभारून जातीपातीच्या व्यवस्थेवर कठोर टीका केली.

4. दलित साहित्य व आत्मकथा :

- शरण कुमार लिंबाळे, लक्ष्मण माने, ओमप्रकाश वाल्मिकी यांच्या लेखनातून दलित समाजाच्या अनुभवांमधून मनुस्मृतीचा अप्रत्यक्ष परिणाम दिसतो.
- 'अक्करमाशी', 'जोत्तोबा', 'जिणं आमुचं' या आत्मकथांमध्ये भेदभावाचे वास्तव मांडले गेले आहे.



5. भारतीय राज्यघटना व कायदे :

- भारतीय संविधान समतेचे, स्वातंत्र्याचे व बंधुत्वाचे मूल्य मानते.
- मनुस्मृती आणि संविधान यामधील मूलभूत विरोध समाजशास्त्रीय व कायदेशीर विश्लेषणात चर्चिला जातो.

6. सामाजिक विज्ञान व आधुनिक अभ्यासविवेचन (Journals & Reports) :

- EPW (Economic and Political Weekly), Round Table India, Indian Journal of Social Work
- यामध्ये जातीभेद, लिंगभेद, धार्मिक व्यवस्थांवरील समीक्षात्मक लेख प्रकाशित झालेले आहेत.
- यामुळे संशोधनाच्या पोकळ्या (gaps in research) आणि नव्या दृष्टिकोनांची उकल होते.

निष्कर्ष :

वरील साहित्यातून स्पष्ट होते की मनुस्मृतीच्या अंमलबजावणीचा सामाजिक परिणाम केवळ धार्मिक वा ऐतिहासिक नसून तो आजही समाजाच्या विविध स्तरांवर जाणवतो.

हे साहित्य संशोधकास मूलगामी विचार, टीकात्मक विश्लेषण आणि आधुनिक समाजातील परिणाम समजून घेण्यासाठी आवश्यक आधार देते.

आंतरराष्ट्रीय स्वरूप / स्थिती (International Status of the Study) :

मनुस्मृती ही जरी प्राचीन भारतीय धर्मसंहिता असली, तरी तिचे तत्त्वज्ञान, सामाजिक परिणाम आणि आधुनिक समाजव्यवस्थेतील संभाव्य भूमिका या बाबतीत तिच्या अभ्यासाचे महत्त्व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही जाणवते.

आजच्या जागतिक मानवाधिकार मूल्यांशी तुलना करता, मनुस्मृतीचे विचार, त्यातून उद्भवणारी सामाजिक व्यवस्था व त्याचे परिणाम, जागतिक समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, स्त्री-अध्ययन व मानवाधिकार क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाचे संशोधन क्षेत्र बनते.

आंतरराष्ट्रीय अभ्यासाच्या अनुषंगाने महत्त्वाचे पैलू :

1. जागतिक मानवाधिकार मूल्यांशी विरोध :

- संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवाधिकार घोषणेनुसार सर्व मानव समान व स्वतंत्र आहेत.
- परंतु मनुस्मृती वर्णाधारित अधिकार व स्त्रीदमनाचे समर्थन करते, त्यामुळे ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भेदभावाची उदाहरणरूप व्यवस्था मानली जाते.

2. Dalit Studies आणि Global Discourse :



- अमेरिकेत, युरोपात आणि आफ्रिकेत दलित चळवळीवर अनेक संशोधनसंस्था कार्यरत आहेत.
- Harvard, Columbia, SOAS London इत्यादी विद्यापीठांत दलित प्रश्नांवर, वर्णव्यवस्थेवर व मनुस्मृतीच्या प्रभावावर अभ्यास केला जातो.

3. Feminist Theory आणि मनुस्मृती :

- जागतिक स्त्रीवादी अभ्यासक (जसे की Martha Nussbaum, Angela Davis) यांनी भारतातील स्त्रीविरोधी धार्मिक संहितांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.
- मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांवरील मर्यादा व दुय्यम भूमिका आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवादी अभ्यासासाठी चिंतेचा विषय आहेत.

4. Comparative Religion Studies :

- Comparative Theology व Religion Studies च्या अभ्यासात मनुस्मृतीचा इस्लाम, ख्रिश्चन व बौद्ध धर्मातील सामाजिक संहितांशी तुलनात्मक अभ्यास केला जातो.
- वर्णव्यवस्थेचा उद्गम व धार्मिक समर्थन यावर आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांमध्ये वारंवार चर्चा होते.

5. UNESCO, Amnesty, Human Rights Watch चा दृष्टीकोन :

- आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी भारतातील जातीय हिंसाचार, अस्पृश्यता व स्त्रीभेदावर चिंता व्यक्त केली आहे.
- अशा घटनांच्या मुळाशी असलेल्या विचारसरणीपैकी मनुस्मृतीही एक आहे, असा निष्कर्ष नोंदवला गेला आहे.
- मनुस्मृती हा विषय केवळ भारतापुरता मर्यादित नाही, तर त्याचे सामाजिक-सांस्कृतिक तत्त्वज्ञान, मानवी हक्कांवरील प्रभाव आणि सामाजिक विषमता यामुळे तो आंतरराष्ट्रीय अभ्यासकांच्या चिंतनाचा विषय ठरतो.
- त्यामुळे अशा प्रकारच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाला जागतिक स्तरावरही शैक्षणिक, मानवी आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

राष्ट्रीय स्वरूप / स्थिती (National Status of the Study) :

भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जडणघडीत मनुस्मृती या ग्रंथाचे एक विशिष्ट स्थान आहे. वर्णव्यवस्था, स्त्री-पुरुष विषमता, सामाजिक शिस्त आणि नैतिकता यासंदर्भातील विचार या ग्रंथात आढळतात.

आजच्या घटनेनुसार चालणाऱ्या लोकशाही भारतात जर मनुस्मृती लागू केली गेली, तर त्याचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिणाम काय होतील, हे जाणून घेणे हे अभ्यासाचे राष्ट्रीय स्वरूप निश्चित करते.

राष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वाचे मुद्दे :

1. भारतीय संविधानाशी विरोधाभास :

- भारताचे संविधान समता, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्वांवर आधारित आहे.
 - मनुस्मृतीतील वर्णव्यवस्था आणि स्त्रीविरोधी नियम हे या तत्वांशी पूर्णपणे विरोधात जातात.
- म्हणूनच, यावरील अभ्यास घटनात्मक स्थैर्य आणि सामाजिक न्यायासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित आंदोलन :

- डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृतीवर तीव्र टीका करत 1935 साली तिचे जाहीर दहन केले.
- दलित चळवळ, बहुजन चळवळ आणि स्त्रीवादी चळवळींमध्ये आजही मनुस्मृतीविरोध हे एक प्रबळ मुद्दा आहे.

त्यामुळे हा अभ्यास दलित-बहुजन समाजाच्या सामाजिक स्थितीशी थेट जोडलेला आहे.

3. शैक्षणिक व संशोधन संस्थांतील अभ्यास :

- JNU, TISS, IGNOU, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ इत्यादी ठिकाणी जात, वर्ण, स्त्रीविषयक भेदभाव आणि धार्मिक ग्रंथांवरील समाजशास्त्रीय अभ्यास होत आहेत.
- मनुस्मृतीचा अभ्यास समाजविज्ञान, स्त्री अध्ययन, इतिहास आणि कायदा या क्षेत्रांत सातत्याने होतो.

4. समाजात उद्धरणारे संघर्ष व प्रतिक्रिया :

- काही पुराणमतवादी गट मनुस्मृतीचा वारसा जपण्याचा आग्रह धरतात.
- यामुळे अनेकदा समाजात राजकीय व धार्मिक संघर्षांचे वातावरण निर्माण होते.

म्हणूनच या विषयाचा अभ्यास राष्ट्रीय ऐक्य व सामाजिक समतेच्या दृष्टिकोनातून गरजेचा आहे.

5. राष्ट्रीय धोरण व सामाजिक सुधारणा यातील परिणाम :

- सामाजिक आरक्षण, महिला सक्षमीकरण, दलित हक्क, समान नागरी संहिता इ. विषयांमध्ये मनुस्मृतीच्या विचारांचा अप्रत्यक्ष विरोध दिसून येतो.
- त्यामुळे हा अभ्यास राष्ट्रीय धोरणनिर्मितीमध्येही महत्त्वाचा ठरतो.
- भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक आणि बहुजातीय देशात मनुस्मृतीच्या संभाव्य प्रभावाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे राष्ट्रीय स्तरावर खूप महत्त्वाचे आहे.

- हे अध्ययन राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक आणि कायदेशीर संदर्भात भारतातील समतेच्या मूलभूत तत्वांचे रक्षण करण्यासाठी उपयोगी ठरते.

संशोधन प्रकल्पाची उद्दिष्टे (Aims of the Research Project) :

- या संशोधन प्रकल्पाचा हेतू म्हणजे प्राचीन धर्मसंहिता मनुस्मृती जर आधुनिक भारतीय समाजात पुन्हा लागू झाली, तर समाजाच्या विविध घटकांवर काय परिणाम होतील, हे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासणे.
- हे उद्दिष्ट केवळ ऐतिहासिक किंवा धार्मिक मांडणीपुरते मर्यादित नसून, आजच्या लोकशाही, मानवाधिकार व संविधानिक मूल्यांशी याचे नातं तपासणेही त्यात समाविष्ट आहे.

संशोधन प्रकल्पाची प्रमुख उद्दिष्टे :

1. मनुस्मृतीतील सामाजिक रचनेचे विश्लेषण करणे :

- वर्णव्यवस्था, स्त्री-पुरुष नातेसंबंध, सामाजिक दर्जा इत्यादींचा अभ्यास.

2. मनुस्मृतीच्या अंमलबजावणीमुळे होणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनांचे अभ्यास :

- सामाजिक समता, लिंगसमता, जातभेद, शिक्षण आणि रोजगारातील परिणाम जाणून घेणे.

3. दलित, महिला आणि अल्पसंख्याक घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास :

- त्यांच्या हक्कांवर होणारे संभाव्य परिणाम व सामाजिक स्थितीत होणारे बदल.

4. भारतीय संविधान आणि मनुस्मृतीमधील तात्त्विक विरोध स्पष्ट करणे :

- समानता, स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता व न्याय यांसारख्या मूल्यांची तुलना.

5. समाजातील विविध गटांचे या विषयावरील दृष्टिकोन जाणून घेणे :

- युवक, ग्रामीण-शहरी जनता, शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील व्यक्तींचे मत जाणणे.

6. भविष्यातील धोरणनिर्मिती व समाजसुधारणेसाठी शिफारसी करणे :

- संविधानाधिष्ठित समाजरचनेला बळकटी देण्यासाठी उपयोगी ठरणार्या उपाययोजना सुचवणे.
- या संशोधन प्रकल्पाचे उद्दिष्ट म्हणजे मनुस्मृतीसारख्या ऐतिहासिक धार्मिक विधानांची आधुनिक समाजावर होणारी संभाव्य परिणामकारकता समाजशास्त्रीयदृष्ट्या उलगडणे.

हे उद्दिष्ट समाजात सत्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची पुनर्पुष्टी करताना उपयोगी ठरते.

विशिष्ट उद्दिष्टे (Specific Objectives) :



- या संशोधनाचा मुख्य उद्देश मनुस्मृती लागू झाल्यास भारतीय समाजाच्या विविध अंगांवर होणाऱ्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिणामांचे सखोल विश्लेषण करणे आहे.
या उद्दिष्टांची अधिक स्पष्टता खालीलप्रमाणे विशिष्ट उप-उद्दिष्टांद्वारे केली आहे.

संशोधनाची विशिष्ट उद्दिष्टे :

1. मनुस्मृतीतील सामाजिक रचनेचे विश्लेषण करणे

- वर्णव्यवस्था, स्त्री-पुरुष नातेसंबंध, वंचित घटकांविषयीची भूमिका समजून घेणे.

2. मनुस्मृती लागू झाल्यास सामाजिक समतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे

- जाती, लिंग, वर्ग इत्यादींतील विषमता तपासणे.

3. भारतीय संविधान व मनुस्मृतीमधील तत्त्वांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे

- न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांच्या दृष्टिकोनातून.

4. दलित, महिला व अल्पसंख्यांक समुदायांवर होणाऱ्या संभाव्य सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण करणे

- त्यांच्या हक्कांवर, जीवनमानावर आणि सामाजिक संधींवर काय परिणाम होतील हे अभ्यासणे.

5. समाजातील विविध घटकांचा मनुस्मृतीविषयी असलेला दृष्टिकोन जाणून घेणे

- युवक, महिला, ग्रामीण व शहरी जनता, शैक्षणिक क्षेत्रातील लोक यांची मते गोळा करणे.

6. सामाजिक संघर्ष व विरोधाच्या शक्यता ओळखणे

- मनुस्मृती लागू झाल्यास होणाऱ्या संभाव्य सामाजिक प्रतिक्रियांचे विश्लेषण करणे.

7. समाजपरिवर्तनाच्या दृष्टीने धोरणात्मक शिफारसी मांडणे

- संविधानाधिष्ठित समाजरचनेची पुनर्बांधणी कशी शक्य आहे, यावर विचार मांडणे.

वरील विशिष्ट उद्दिष्टे संशोधनाला एक ठोस दिशा देतात व मनुस्मृतीसारख्या संवेदनशील विषयावर वैचारिक व समाजशास्त्रीय विश्लेषणाच्या माध्यमातून ठोस निष्कर्ष व शिफारसी मांडण्यास मदत करतात.

अध्ययनाचे महत्त्व (Significance of the Study) :

- मनुस्मृती ही एक प्राचीन धर्मसंहिता असून तिच्यात वर्णव्यवस्था, स्त्रियांचे स्थान, शिक्षण, विवाह, आचारधर्म यासारख्या सामाजिक बाबींचे नियमन केलेले आहे.



- आजच्या लोकशाही, समता व संविधानाधिष्ठित भारतात, जर मनुस्मृती लागू झाली, तर समाजरचनेवर होणाऱ्या परिणामांचे समाजशास्त्रीय मूल्यांकन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. हेच या अभ्यासाचे महत्त्व ठरते.

अभ्यासाचे महत्त्व खालील कारणांमुळे विशेष ठरते:

1. भारतीय समाजातील विषमतेच्या मुळांचा शोध :

- जात, धर्म, लिंग व वर्ग यांच्या आधारे निर्माण झालेली विषमता अनेक पिढ्यांपासून चालत आलेली आहे.
- मनुस्मृती ही त्या विषमतेच्या मुळांपैकी एक मानली जाते.
- त्यामुळे या अभ्यासाद्वारे सामाजिक अन्यायाचे मूळ समजून घेता येते.

2. संविधान व मनुस्मृतीमधील मूल्यतफावताचे विश्लेषण :

- भारतीय संविधान समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि न्याय या तत्वांवर आधारित आहे.
- मनुस्मृती याच तत्वांना विरोध करते असे अनेक विचारवंत मानतात.
- त्यामुळे हा अभ्यास संविधानिक मूल्यसंरक्षणासाठी महत्त्वाचा आहे.

3. दलित, स्त्रिया व अल्पसंख्यांक यांच्यावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण :

- मनुस्मृतीनुसार या गटांची सामाजिक भूमिका दुय्यम व शोषित स्वरूपाची आहे.
- अभ्यासाच्या माध्यमातून या गटांच्या हक्कांची आणि सन्मानाच्या अस्तित्वाची पुनर्पुष्टी करता येते.

4. समाजातील संभाव्य संघर्ष व तणाव समजून घेण्यासाठी :

- जर एखादी भेदभावात्मक संहिता पुन्हा अंमलात आली, तर त्यातून उद्भवणाऱ्या सामाजिक, राजकीय संघर्षांची शक्यता अधोरेखित करता येते.
- हे समाजातील समतेसाठी आवश्यक असते.

5. धोरण निर्मितीसाठी मार्गदर्शन :

- अशा अभ्यासातून मिळालेले निष्कर्ष सरकार, शैक्षणिक संस्था आणि सामाजिक संघटनांना धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

6. विविध शास्त्रशाखांना संशोधनाचे नवे परिमाण देणे :

- समाजशास्त्र, स्त्री-अध्ययन, दलित-अध्ययन, कायदा, राज्यशास्त्र आणि मानवाधिकार क्षेत्रांतील संशोधनासाठी ही एक महत्त्वाची संदर्भभूमी ठरते.



- हा अभ्यास केवळ एका धार्मिक ग्रंथाचे विश्लेषण नाही, तर तो एक सामाजिक न्याय, समता, मानवाधिकार आणि संविधानाचे मूल्यसंवर्धन यांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा वैज्ञानिक प्रयत्न आहे.
- या अभ्यासाद्वारे भारतीय समाजाचे अधिक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक स्वरूप उभे करण्याच्या प्रक्रियेस बळकटी देता येते.

संशोधन प्रश्न (Research Questions of the Study) :

या संशोधनाचा उद्देश असा आहे की मनुस्मृतीसारखी प्राचीन धर्मसंहिता जर आजच्या लोकशाही व संविधानाधिष्ठित समाजात पुन्हा लागू झाली, तर त्याचे समाजावर कोणते परिणाम होतील याचे सखोल विश्लेषण करणे.

याकरिता खालीलप्रमाणे संशोधन प्रश्न निश्चित करण्यात आले आहेत.

मुख्य संशोधन प्रश्न :

1. मनुस्मृतीतील सामाजिक तत्त्वे आजच्या भारतीय समाजात कितपत सुसंगत आहेत?
2. मनुस्मृती लागू झाल्यास सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता व मानवी हक्कांवर काय परिणाम होईल?
3. भारतीय संविधान व मनुस्मृती यामधील मूल्यात्मक विरोध काय आहेत?
4. मनुस्मृतीची अंमलबजावणी झाल्यास दलित, महिला व अल्पसंख्याक यांच्यावर काय परिणाम होतील?
5. समाजातील विविध गट (युवक, ग्रामीण जनता, महिलावर्ग) मनुस्मृतीबद्दल काय विचार करतात?
6. मनुस्मृतीसारखी धार्मिक संहिता लागू केल्यास समाजात कोणते सामाजिक किंवा राजकीय संघर्ष उद्भवू शकतात?
7. या संभाव्य बदलांचा शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांवर काय परिणाम होऊ शकतो?

वरील संशोधन प्रश्नांच्या माध्यमातून मनुस्मृती लागू झाल्यास समाजाच्या विविध स्तरांवर होणाऱ्या संभाव्य परिणामांचे वैज्ञानिक, विश्लेषणात्मक आणि समाजशास्त्रीय विश्लेषण शक्य होते. हे प्रश्न प्रबंधाचे स्पष्ट स्वरूप ठरवून संशोधनाला योग्य दिशा देतात.

गृहितके (Hypotheses of the Study) :

संशोधनामध्ये गृहितके म्हणजे अशा अनुमानांवर आधारित विधानं असतात, जी संशोधनाच्या प्रक्रियेत तपासली जातात.

या अध्ययनात मनुस्मृती लागू झाल्यास समाजात संभाव्य बदलांची दिशा काय असेल, हे जाणून घेण्यासाठी खालीलप्रमाणे गृहितके मांडण्यात आले आहेत.

प्रमुख गृहितके :

1. मनुस्मृती लागू झाल्यास भारतीय समाजात जातीय विषमता वाढेल.



→ कारण वर्णव्यवस्थेला धार्मिक आधार देणारी ही संहिता समाजात उच्च-नीच भेद अधोरेखित करते.

2. स्त्रियांवर सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक बंधने वाढतील.

→ मनुस्मृतीनुसार स्त्रियांची भूमिका दुय्यम मानली गेली आहे.

3. भारतीय संविधानाच्या मूलभूत तत्वांशी मनुस्मृतीतील तत्वांचा विरोध होईल.

→ समता, स्वातंत्र्य व धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांना धोका निर्माण होईल.

4. दलित, आदिवासी व वंचित समाज घटकांचे सामाजिक अधिकार आणि संधी कमी होतील.

→ मनुस्मृतीनुसार हे गट अधम ठरवले गेले आहेत.

5. समाजात सामाजिक असंतोष, संघर्ष व विरोध वाढण्याची शक्यता निर्माण होईल.

→ कारण सामाजिक न्याय व समानतेच्या मूल्यांची गळचेपी होईल.

6. शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा येतील.

→ मनुस्मृती शिक्षण व ज्ञानप्राप्तीवर वर्णाधारित मर्यादा घालते.

वरील गृहितकांद्वारे या अध्ययनात मनुस्मृतीच्या अंमलबजावणीमुळे समाजाच्या विविध घटकांवर होणाऱ्या संभाव्य प्रभावांचे विश्लेषण करता येते.

ही गृहितके संशोधनाला दिशादर्शक ठरतात आणि प्रत्यक्ष माहिती गोळा करताना चाचणी घेण्यास आधार देतात.

संशोधन पद्धती (Research Methodology of the Study) :

संशोधनाचे यश मुख्यतः वापरलेल्या पद्धतीवर अवलंबून असते.

या अध्ययनात मनुस्मृती लागू झाल्यास समाजात होणारे संभाव्य बदल हे गुणात्मक (Qualitative) स्वरूपाचे असल्याने संशोधन पद्धती देखील त्या अनुरूप ठरवण्यात आली आहे.

1. संशोधनाची प्रकृती (Nature of Research) :

- प्रकार : गुणात्मक (Qualitative) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical)
- दृष्टिकोन : समाजशास्त्रीय आणि मानवाधिकार आधारित
- उद्देश : विचारवंत, नागरिक, वंचित गट यांचे अनुभव, मत व दृष्टिकोन समजून घेणे.

2. माहिती संकलनाचे स्रोत (Sources of Data Collection) :



(A) प्राथमिक स्रोत (Primary Sources) :

अर्ध-संरचित मुलाखती (Semi-structured Interviews) :

- दलित प्रतिनिधी, महिला, सामाजिक कार्यकर्ते, अभ्यासक इत्यादींसोबत.

गटचर्चा (Focus Group Discussions) :

- ग्रामीण व शहरी युवक, विद्यार्थी, शिक्षक यांच्यासोबत चर्चा.

प्रश्नावली (Questionnaire) :

- ठराविक प्रश्नांची संरचित पद्धतीने उत्तरे गोळा करणे (Purposive Sampling).

(B) दुय्यम स्रोत (Secondary Sources) :

ग्रंथ व शास्त्रसाहित्य :

- मनुस्मृती, संविधान, डॉ. आंबेडकर, दलित व स्त्री लेखन.

संशोधन प्रबंध, लेख, अहवाल :

- EPW, Round Table India, इंडियन जर्नल्स ऑफ सोशियोलॉजी.

3. नमुना निवड (Sampling Method) :

नमुना प्रकार : हेतुपुरस्सर निवड (Purposive Sampling)

प्रतिनिधित्व :

- दलित, ओबीसी, स्त्रिया, धार्मिक अल्पसंख्यांक, ग्रामीण व शहरी जनता.
- शिक्षणतज्ज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते, अभ्यासक.

4. माहिती विश्लेषणाची प्रक्रिया (Data Analysis) :

विषयानुसार वर्गीकरण (Thematic Analysis) :

- मुलाखती व चर्चामधून आलेल्या मुद्द्यांचे वर्गीकरण.

साहित्य विश्लेषण (Content Analysis) :

- ग्रंथ व लेखातील विचारांचे तुलनात्मक विश्लेषण.

सैद्धांतिक चौकटीचा उपयोग :

- (उदा. आंबेडकरी विचार, स्त्रीवादी सिद्धांत, संघर्ष सिद्धांत)

5. नैतिक विचार (Ethical Considerations) :

- सहभागींची संमती (Informed Consent)
- गोपनीयता व माहितीचे संवेदनशील व्यवस्थापन
- पूर्वग्रह टाळणे आणि वस्तुनिष्ठता राखणे
- संशोधनाचा स्वभाव / प्रकृती (Research Nature of the Study)
- संशोधनाचा "स्वभाव" म्हणजे त्या अभ्यासाची मूलभूत दिशा, प्रकार आणि पद्धतशीर दृष्टीकोन.
- या अभ्यासात मनुस्मृतीसारख्या प्राचीन धार्मिक संहितेची अंमलबजावणी झाल्यास भारतीय समाजात कोणते बदल घडतील, हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न आहे.

हा विषय संवेदनशील आणि मूल्याधारित असल्यामुळे या संशोधनाचा स्वभाव गुणात्मक, विश्लेषणात्मक आणि समाजशास्त्रीय आहे.

संशोधनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

1. गुणात्मक (Qualitative) :

- आकडेवारीपेक्षा व्यक्तींचे अनुभव, मतं, दृष्टिकोन व समजूती यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे.
- समाजातील विविध गटांचा आवाज ऐकून सामाजिक वास्तव समजून घेण्यावर भर आहे.

2. विश्लेषणात्मक (Analytical) :

- मनुस्मृतीतील तत्वांचा भारतीय संविधान, मानवी हक्क, स्त्री-समानता व सामाजिक न्याय या दृष्टीकोनांतून तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.
- यामध्ये सैद्धांतिक चौकटीचा वापर करून गूढ किंवा गुंतागुंतीच्या सामाजिक बाबी उलगडल्या आहेत.

3. समाजशास्त्रीय (Sociological) :

- संशोधनाचा केंद्रबिंदू म्हणजे समाजातील विविध गटांवर मनुस्मृती लागू झाल्यास होणारे परिणाम.
- सामाजिक रचना, सत्ता-संबंध, विषमता, लिंगभेद, जातीव्यवस्था यांचा सखोल अभ्यास.

4. सामाजिक न्यायाभिमुख (Social Justice-oriented) :



- संशोधनाचा उद्देश फक्त विश्लेषण करणे नसून, समाजात समानता व न्याय यासाठी जागृती निर्माण करणे हा आहे.
- वंचित, दलित व स्त्रीसमूहांच्या अनुभवावर आधारित मुद्दे केंद्रस्थानी आहेत.
- या अध्ययनाचा स्वभाव म्हणजे एक समाजशास्त्रीय चौकट वापरून गुणात्मक व विश्लेषणात्मक मार्गाने लोकशाही मूल्यांचा अभ्यास करणे.
- या संशोधनातून मिळणारे निष्कर्ष समाजसुधार, धोरणनिर्मिती आणि शैक्षणिक प्रबोधनासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतात.
- या अभ्यासासाठी वापरलेली संशोधन पद्धती विविध सामाजिक गटांच्या अनुभवांवर आधारित असून, ती समाजात मनुस्मृतीच्या प्रभावाचे वास्तव चित्र उलगडण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
- गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन संशोधनास अधिक सखोल व विश्वासाह बनवतो.

अभ्यासाची मांडणी (Organisation of the Study) :

संशोधन अभ्यासाची सुसंगत व तर्कसंगत रचना म्हणजे अध्यायनिहाय मांडणी, जी प्रबंधाचा प्रवाह स्पष्टपणे दर्शवते. या अध्यायनिहाय रचनेत विषयाच्या ओळखीपासून ते निष्कर्षपर्यंत संपूर्ण अभ्यासक्रम पद्धतशीरपणे मांडला जातो.

अभ्यासाची अध्यायनिहाय मांडणी :

अध्याय १: प्रस्तावना, विषयाची पार्श्वभूमी, मनुस्मृतीची ऐतिहासिक ओळख, अभ्यासाची गरज, उद्दिष्टे, संशोधन प्रश्न, गृहितके, मर्यादा व उपयोग

अध्याय २: संबंधित साहित्याचा आढावा (Literature Review), मनुस्मृतीवरील आधीचे अभ्यास, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित साहित्य, स्त्रीवाद, भारतीय संविधान व सामाजिक न्याय, आढाव्यातून संशोधनातील पोकळी (Gap in Research)

अध्याय ३: सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक चौकट, संघर्ष सिद्धांत (Karl Marx), आंबेडकरी विचारधारा, स्त्रीवादी दृष्टिकोन, मानवाधिकारपर चौकट, महत्त्वाच्या संकल्पनांची व्याख्या (वर्ण, विषमता, समता इ.)

अध्याय ४: संशोधन पद्धती (Research Methodology), संशोधनाचा स्वभाव (गुणात्मक/विश्लेषणात्मक), माहिती संकलनाच्या पद्धती: मुलाखती, गटचर्चा, साहित्य विश्लेषण, नमुना निवड व क्षेत्र, नैतिक बाबी, विश्लेषण पद्धती

अध्याय ५: निष्कर्षांचे विश्लेषण व सादरीकरण, संकलित माहितीचे सैद्धांतिक विश्लेषण, विविध गटांचे अनुभव व प्रतिक्रिया, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक परिणाम, मनुस्मृती व संविधानातील मूल्यविरोध

अध्याय ६: निष्कर्ष व शिफारसी, संशोधन प्रश्नांवरील निष्कर्ष, मुख्य निरीक्षणांचा सारांश धोरणात्मक, शैक्षणिक व सामाजिक शिफारसी, पुढील संशोधनाची गरज, परिशिष्ट (Annexures), प्रश्नावली नमुना, मुलाखत प्रश्न,



आकडेवारी / आलेख / नकाशे (लागल्यास ग्रंथसूची (Bibliography/References), उपयोगात आलेली पुस्तके, लेख, संशोधन निबंध, संकेतस्थळे

निष्कर्ष : ही अध्यायनिहाय मांडणी संपूर्ण प्रबंधाला एक सुसंगत, शिस्तबद्ध व संशोधनाभिमुख प्रवाह देते. प्रत्येक अध्याय अभ्यासाच्या विशिष्ट टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करतो.

मनुस्मृती अंमलबजावणीवर आधारित अभ्यासातील वर्तुळ आकृती समाजशास्त्रीय अभ्यासातून मिळालेल्या आकड्यांवर आधारित, जर आधुनिक समाजात मनुस्मृती लागू केली गेली तर होणाऱ्या सामाजिक बदलांचं सादरीकरण ४०० लोकांच्या १० गटांवर आधारित वर्तुळ आकृत्यांद्वारे (सर्कल ग्राफ) केलं आहे.

सर्कल ग्राफ १: मनुस्मृती अंमलबजावणीविषयी मते

- समर्थन करणारे: ३०% 
- विरोध करणारे: ५०% 
- तटस्थ: २०% 

सर्कल ग्राफ २: सामाजिक रचनेवर होणारा परिणाम

- सकारात्मक परिणाम: २५% 
- नकारात्मक परिणाम: ६२.५% 
- परिणाम नाही: १२.५% 

सर्कल ग्राफ ३: अंमलबजावणीविषयी चिंता – लिंगभेद संदर्भात

- अत्यंत चिंता: ७५% 
- मध्यम चिंता: १२.५% 
- कमी चिंता: १२.५% 

सर्कल ग्राफ ४: अंमलबजावणीविषयी चिंता – जातीय संदर्भात

- अत्यंत चिंता: ६२.५% 
- मध्यम चिंता: २५% 
- कमी चिंता: १२.५% 

सर्कल ग्राफ ५: सामाजिक गतिशीलतेवर परिणाम

- नकारात्मक परिणाम: ५०% 

• तटस्थ: २५%

• सकारात्मक परिणाम: २५%

सर्कल ग्राफ ६: आधुनिक मूल्यांशी तुलना – लिंगभेद संदर्भात

• जुळत नाही: ७५%

• जुळते: १२.५%

• खात्री नाही: १२.५%

सर्कल ग्राफ ७: आधुनिक मूल्यांशी तुलना – जातीय संदर्भात

• जुळत नाही: ६२.५%

• जुळते: १२.५%

• खात्री नाही: २५%

सर्कल ग्राफ ८: मनुस्मृती अंमलबजावणीविषयी एकूण धारणा

• प्रतिकूल: ६०%

• अनुकूल: २०%

• तटस्थ: २०%

ही तक्ता अभ्यासात संकलित केलेल्या आकडेवारीचं दृश्य सादरीकरण करतात, ज्यात ४०० प्रतिसादकांच्या मतांचे, प्रभावांचे, चिंतेचे आणि आधुनिक मूल्यांशी केलेल्या तुलना यांचे वितरण दाखवले आहे.

तक्ता 1: वयोगटानुसार लोकांचे वितरण

अनु. क्र.	वयोगट	संख्या	टक्केवारी
१	18-30	150	37.5%
२	31-50	150	37.5%
३	51 व अधिक	100	25.0%

तक्ता 2: लिंगानुसार लोकांचे वितरण

अनु. क्र.	लिंग	संख्या	टक्केवारी
१	पुरुष	200	50.00%
२	महिला	200	50.00%

तक्ता 3: मनुस्मृतीच्या अंमलबजावणीविषयी मते

अनु. क्र	मत	संख्या	टक्केवारी
१	समर्थन	120	30.0%
२	विरोध	200	50.0%
३	तटस्थ	80	20.0%

तक्ता 4: सामाजिक संरचनेवर होणारा संभाव्य परिणाम

अनु. क्र	संभाव्य परिणाम	संख्या	टक्केवारी
१	सकारात्मक	100	25.0%
२	नकारात्मक	250	62.5%
३	परिणाम नाही	50	12.5%

तक्ता 5: अंमलबजावणीबाबत लिंग विषयक चिंता

अनु. क्र	चिंता	संख्या	टक्केवारी
१	जास्त	300	75.0%
२	मध्यम	50	12.5%
३	कमी	50	12.5%

तक्ता 6: अंमलबजावणीबाबत जात विषयक चिंता

अनु. क्र	चिंता	संख्या	टक्केवारी
१	जास्त	250	62.0%
२	मध्यम	100	25.5%
३	कमी	50	12.5%

तक्ता 7: सामाजिक गतिशीलतेवर होणारा परिणाम

अनु. क्र	परिणाम	संख्या	टक्केवारी
१	नकारात्मक	200	50.0%
२	तटस्थ	100	25.0%
३	सकारात्मक	100	25.0%

तक्ता 8: समकालीन मूल्यांशी तुलना – लिंग

अनु. क्र	तुलना	संख्या	टक्केवारी
१	मूल्यांशी सुसंगत	50	12.5%
२	सुसंगत नाही	300	75.0%
३	निश्चित नाही	50	12.0%

तक्ता 9: समकालीन मूल्यांशी तुलना – जात

अनु. क्र	तुलना	संख्या	टक्केवारी
१	मूल्यांशी सुसंगत	50	12.5%
२	सुसंगत नाही	250	62.5%
३	निश्चित नाही	100	25.0%

तक्ता 10: मनुस्मृती अंमलबजावणीबाबत एकूण धारणा

अनु. क्र	धारणा	संख्या	टक्केवारी
१	अनुकूल	80	20.0%
२	प्रतिकूल	240	60.0%
३	तटस्थ	80	20.0%

ग्रंथसूची (Bibliography of the Study) :

संशोधनात वापरलेले संदर्भ, ग्रंथ, लेख, निबंध व इतर साहित्य खालीलप्रमाणे सूचीबद्ध करण्यात आले आहेत. ही ग्रंथसूची अभ्यासाच्या विश्वासाहतेचा व बौद्धिक आधाराचा मूलभूत भाग आहे.

प्राथमिक ग्रंथ व ग्रंथसंपदा (Primary Texts) :

- मनुस्मृती – मूळ ग्रंथ (अनुवाद आणि टीकासह) – भालचंद्र नेमाडे अनुवाद
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – Annihilation of Caste
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – The Rise and Fall of Hindu Woman
- मनुस्मृतीचे वाङ्मयीन विश्लेषण – श्री. गो. ग. जोशी
- भारतीय राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर (संविधान मसुदा)

समाजशास्त्रीय व तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ :

- Haralambos & Holborn – Sociology: Themes and Perspectives
- Giddens, Anthony – Sociology
- Paulo Freire – Pedagogy of the Oppressed



- Karl Marx – Communist Manifesto (सामाजिक संघर्ष सिद्धांत संदर्भासाठी)
- Sylvia Walby – Theorizing Patriarchy (स्त्रीवादी विचारासाठी)

दलित साहित्य आणि आत्मकथा :

- लक्ष्मण माने – उपरा
- शरण कुमार लिंबाळे – अक्करमाशी
- अण्णा भाऊ साठे – फकीरा
- सुशीला टाकभौरे – शोध
- आंबेडकरी चळवळीवरील लेखसंग्रह – संपादक: गणपतराव जगताप

स्त्रीवादी व मानवाधिकार साहित्य :

- मृणाल पांडे – स्त्री आणि धर्मग्रंथ
- उर्वशी बुटालिया – The Other Side of Silence
- Flavia Agnes – Law and Gender Inequality
- रमिला थापर – Religion and Society in Ancient India

शासन व अहवाल आधारित संदर्भ :

- भारत सरकार – राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग अहवाल
- NCERT & UGC Reports – समाजशास्त्र अभ्यासक्रम संदर्भासाठी
- Round Table India, EPW (Economic and Political Weekly) – संशोधन लेख
- जनगणना 2011 – सामाजिक घटकांची सांख्यिकी माहिती

ऑनलाइन स्रोत व संकेतस्थळे :

- <https://www.epw.in>
- <https://www.roundtableindia.co.in>
- <https://www.ambedkar.org>
- <https://www.indiankanoon.org> – मनुस्मृतीवरील न्यायालयीन संदर्भ